

**Arhitekt Vuko Bombardelli
i *Eksperiment-57***

**Architect Vuko Bombardelli
and *Eksperiment-57***

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Primljen: 14. rujna 2020.

Prihvaćen: 17. studenoga 2020.

DOI: 10.31664/zu.2020.107.04

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: September 14, 2020

Accepted: November 17, 2020

DOI: 10.31664/zu.2020.107.04

APSTRAKT

Članak istražuje djelovanje arhitekta Vuke Bombardellija i njegov odgovor na poslijeratnu stambenu krizu ostvaren u paradigmatom projektu stambene arhitekture nazvanom *Eksperiment-57*, skraćeno E-57. Tip stana E-57 bio je ekstenzivno primjenjivan u splitskoj stanogradnji šezdesetih godina 20. stoljeća, a osim u Splitu, njegove realizacije danas se mogu pronaći u Kaštel Sućurcu, Dugom Ratu, Pločama te Čapljini i Mostaru. Tim je projektom Bombardelli, primjenjujući proklamiranu strategiju standardizacije i industrijalizacije, ponudio rješenje stana čija je cijena izgradnje bila gotovo trostruko manja od prosječne, čime je dao snažan obol tada aktualnim promišljanjima racionalizacije u stambenoj izgradnji. Posebno je intrigantan dio razvoja tipa E-57 za to vrijeme neuobičajena medijska kampanja koja je pratila projekt, a koju je inicirao i vješto vodio sam arhitekt Bombardelli. Prateći razvoj tipa E-57 od ideje do realizacije te analizirajući ga usporedo s medijskom promocijom koja ga je pratila, istraživanje otkriva složenost Bombardellijeve strategije, koja se ne iscrpljuje samo u iznalaženju najpragmatičnijeg i najbržeg rješenja u stambenoj krizi, već u sebi sadrži i širu društvenu agendu.

KLJUČNE RIJEČI

Vuko Bombardelli, *Eksperiment-57*, Split, stanogradnja, standardizacija, poslijeratna stambena kriza

SUMMARY

The paper focuses on the work of Split-based architect Vuko Bombardelli (1917–1996) and his response to the post-war housing crisis, embodied in the paradigmatic project *Experiment-57* (E-57), which was the name of his innovative solution for a type of an apartment building intended for mass production. With this project, Bombardelli created a housing option whose price was almost three times lower than the average, contributing considerably to the early post-war attempts at rationalization in the construction of apartments.

The need for rationalization, accompanied by a general consensus that standardization and industrialization in housing would facilitate the necessary increase in its productivity, faced architects with a challenge to redefine the previous model of architectural endeavour. On the one hand, following the dictates of standardization meant giving up on certain tools characteristic of the architectural profession and, to some extent, renouncing at artistic ambition. On the other hand, ignoring these social demands would have meant leaving the problem of housing to other agents to solve, such as construction companies, thus marginalizing the architectural profession in this important social issue. Thoughts on how to redefine architectural endeavour are presented in this article through an analysis of Vuko Bombardelli's public debate with architect Lovro Perković. Perković believed that architects must remain the bearers of the creative process, but in order to do so, creativity and innovation in housing architecture should be transferred from the domain of design to the technical one; the existing housing standards must be maintained and the price reduction should be achieved by developing innovative designs and technical solutions in cooperation with industry. Bombardelli, on the other hand, believed that all elements of housing should be reconsidered within the new social reality, including the common notion of the housing standards.

→

Sanja Matijević Barčot

Moreover, it was by not accepting the “abstract norms and standards of housing” and by questioning and re-defining “the idea of what an apartment should be like” that architecture was to fulfil its true task—to create housing that would be a more authentic and credible reflection of the new era and the new man. It was this thought of Bombardelli’s, according to the author, that underlay the idea with which he would soon begin to develop an apartment type called *Experiment-57*.

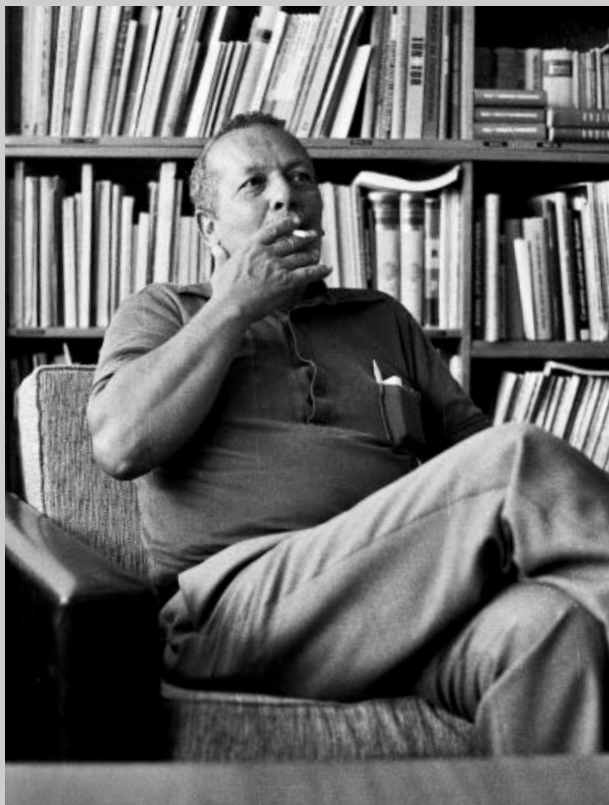
With E-57, the proclaimed reduction in price was achieved by combining the known and available methods of standardization and industrialization, but also by a more scrutinizing review and reduction of some of the established surface standards and floor-plan relations within the apartment. In this sense, Bombardelli’s interpretation of the *Existenzminimum* came close to the concept of minimal housing as understood by the politically left-wing Czech artist and architectural theorist Karel Teige in his 1932 book *Nejmenší byt* (The Smallest Apartment). In this article, Bombardelli’s E-57 has been compared with Teige’s model of modern housing to establish an interesting analogy. Bombardelli’s organization of living space, his solutions of individual apartment segments, especially the kitchen and bathroom, and the extensive use of technical equipment, presupposed a change in lifestyle and turned the apartment into an operational instrument for wider social emancipation. In this way, the author suggests, the significance of E-57 was not exhausted in finding the most pragmatic and fastest solution for the housing crisis, but also contained a broader social agenda.

The E-57 type sparked an intriguing media campaign that was rather unusual at the time. It was initiated and skilfully led by Bombardelli himself, thus expanding the previous mode of architectural endeavour. Research has shown that this media campaign, which started with a fervent public debate with fellow architects and continued with a series of articles in daily newspapers and professional magazines, was an important and inseparable aspect of developing E-57. Namely, by moving the architectural discourse from a narrow professional circle to the public media space and thus making it accessible to everyone, Bombardelli received the necessary political support for his “experiment”, as well as the support of the citizens and future tenants. Following the development of the project through newspaper articles, they understood and consequently accepted the modern housing culture introduced by E-57, despite the fact that—due to deviations from the established housing standards—the local professional and administrative bodies simultaneously opposed its implementation. Nevertheless, despite this initial resistance, the almost unconditional popular support in the period from 1958 to 1960 led to the construction of E-57 apartment buildings in several locations. Designed to be adaptable for use in different housing types and scales, E-57

was used in Split as the floor-plan basis for the first skyscraper ever built, for interpolations in the block matrix of the historic city, and in a number of apartment buildings following CIAM’s urban principles. Outside Split, E-57 apartment buildings were constructed in Dalmatian towns of Kaštel Sućurac, Kaštel Gomilica, Dugi Rat, Ploče, Mostar, and Čapljina.

KEYWORDS

Vuko Bombardelli, *Experiment-57*, Split, housing construction, standardization, housing crisis after the World War II

Sl. 1 Vuko Bombardelli (Split, 1917.–Split, 1996.). Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu, dokumentacija znanstvenog projekta „Arhitektura Splita u 20. stoljeću“ (dalje: FGAG) / Fig. 1 Vuko Bombardelli (Split, 1917–Split, 1996). University of Split, Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy, documentation of the research project “20th Century Architecture in Split” (further: FGAG)

↑

1 Vuko Bombardelli (Split, 1917.–Split, 1996.) jedan je od najplodnijih splitskih arhitekata druge polovine 20. stoljeća. Diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu 1940., gdje nakon rata radi u Ministarstvu građevina i Zavodu za projektiranje. Od 1950. djeluje u splitskom Građevno-projektnom zavodu „Projektant“, a 1953. osniva Projektni atelijer za urbanizam i arhitekturu „Arhitekt“, čiji je glavni projektant i direktor do 1978. Tema stanovanja Bombardellija zaokuplja od samog početka profesionalnog djelovanja. Već 1947. sudjeluje na natječaju za tipске stambene zgrade u Beogradu, a prije predstavljanja tipa *Ekspertiment-57* u Splitu realizira više zapaženih stambenih zgrada. Tušek, *Leksikon splitske moderne arhitekture*, 30–31; Baylon, „Konkurs za izradu idejnih skica“, 43. Ovo istraživanje djelovanja Vuke Bombardellija u kontekstu splitske poslijeratne stanogradnje dijelom počiva na istraživanjima provedenima za potrebe doktorskog rada: Matijević Barčot, „Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje na arhitekturu Splita 1945.–1968.“, 149–154.

2

„Kako rješavati stambeno pitanje“, 12.

3

Split 1948. godine ima 48 248 stanovnika, 1953. 58 443, a 1961. čak 77 822. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971*. Takav rapidan rast stanovništva sve više produbljuje stambenu krizu. Nakon Drugog svjetskog rata 38 400 stanovnika stanovalo je u 10 142 stana, a 1952. ukupni stambeni fond narastao je tek na 11 500 stanova. U ovih 1358 „novih“ stanova uz novogradnje ubrojani su i sanirani i obnovljeni stanovi stradali u ratnim bombardiranjima. „Stambeni problem u našem gradu“, 5.

4

„Rezolucija savjetovanja arhitekata Jugoslavije“, 1.; „Zaključci 1. jugoslavenskog savjetovanja“, 1.; *Racionalizacija stambene izgradnje*.

5

Blagojević i Milinković, „The Beauty of Production“, 255–256.

KAKO GRADITI BRŽE, KAKO GRADITI VIŠE I KAKO GRADITI JEFTINIJE?

U jeku poslijeratne stambene krize sredinom pedesetih godina, upitan da izrazi svoje mišljenje na temu kako riješiti „stambeno pitanje“, voditelj i *spiritus movens* splitskog Projektnog atelijera za urbanizam i arhitekturu „Arhitekt“ Vuko Bombardelli¹ izjavljuje: „Kolumbovo jaje ovog pitanja je industrijalizacija građevinarstva u najširem smislu, tj. industrijalizacija proizvodnje maksimalnog broja i vrste elemenata, počevši od najsitnijeg eksera do kompletnih stanova, korištenjem svih mogućih kapaciteta.“² (Sl.1) Ovaj Bombardellijev odgovor u anketi koju su dnevne novine *Slobodna Dalmacija* provele 1956. godine preklapa se sa širim javnim diskursom u kojem u to vrijeme počinje dominirati ideja da su standardizacija i industrijalizacija stanogradnje ključ za rješavanje „stambenog pitanja“, sintagme koja je označavala akutni društveni problem nedostatka adekvatnoga stambenog prostora uslijed intenzivnih migracija ruralnog stanovništva u gradove. Te su migracije, potaknute procesima deagrarizacije i industrijalizacije, u prvih deset poslijeratnih godina stanovništvo Splita povećale za više nego trećinu: od 38 400 stanovnika, koliko se procjenjuje da ih je Split imao nakon rata, do 60 000 stanovnika sredinom pedesetih godina.³ Ovakav rapidan rast stanovništva, međutim, nije pratio i adekvatan intenzitet stanogradnje.

Gotovo sveobuhvatan konsenzus da će upravo standardizacija i industrijalizacija u stanogradnji omogućiti nužno povećanje njezine produktivnosti bio je plod niza javnih diskusija i promišljanja koja su se odvijala na svim razinama tadašnje države, od lokalnih do saveznih. Primjerice, naslovna tema Godišnjeg savjetovanja arhitekata Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1955. godine bila je: „Kako i gdje izgraditi što veći broj stanova?“ Sljedeće godine organizirano je Prvo jugoslavensko savjetovanje o stambenoj izgradnji i stanovanju u gradovima s vrlo važnom pratećom izložbom pod nazivom *Stan za naše prilike*. Korisna razmjena iskustava i ideja između lokalnih administrativnih i javnih službi događa se na godišnjim konferencijama koje organizira Stalna konferencija gradova Jugoslavije. Navedeni primjeri tek su mali dio dugačkog niza različitih javnih savjetovanja, stručnih konferencija, tematskih sjednica upravnih tijela, pa i društveno-političkih tribina na kojima se promišlja i raspravlja kako graditi brže, kako graditi više i kako graditi jeftinije, a odgovori se ponavljaju u pojmovima racionalizacija, standardizacija i industrijalizacija.⁴

Nerijetko te javne rasprave o stanogradnji dobivaju i političku notu, iako sama ideja standardizacije u stanogradnji nije imanentna nijednom društvenom uređenju, već je zapravo dio tada vrlo aktualnoga internacionalnog diskursa prihvaćenog s obje strane Željezne zavjese, a u koji su bili uključeni i arhitekti s naših, blokovski nesvrstanih prostora.⁵ Ipak, nekim se raspravama provlači teza da upravo tipski stambeni objekti sa standardiziranom opremom i unificiranom arhitekturom oslikavaju pravi duh egalitarnosti socijalističkog

društva, dok se pri tom s posebnom kritikom referira na građenje i projektiranje u razdoblju od 1950. do 1955.⁶ To je razdoblje u hrvatsku arhitektonsku historiografiju upisano cijelim nizom vrsnih arhitektonskih rješenja stambenih objekata poput splitskih primjera arhitekata Stanka Fabrisa, Berislava Kalogjere, Lovre Perkovića ili zagrebačkih primjera autora Drage Galića, koje sve odlikuje modernistički stvaralački postupak superponiran specifičnostima lokalnog urbaniteta, inovativna rješenja stambenih jedinica, vrijedni obrtnički detalji i upotreba različitih materijala. Ove se kvalitete, međutim, sada kritiziraju kao složen, skup i neracionalan pristup stanovanju, koji kao takav ne odgovara vrijednostima socijalističkog društva. Oblikovne vrijednosti i estetska ambicija pojedinih autorskih iskoraka odjedanput počinju dobivati vrlo negativne konotacije.⁷

Iako su se arhitekti uglavnom slagali da će određena mjera standardizacije utjecati na brzinu i cijenu gradnje, u početku se ipak protive generalnoj tipizaciji rješenja koja podrazumijevaju tipske tlocrte, detalje, troškovnik i tehnički opis. Naime, evidentno je da je takva strategija u koliziji s arhitektonskom kreativnošću i umjetničkom slobodom te ugrožava poziciju arhitekta autora kojoj su arhitekti težili.⁸ Tu poziciju dodatno ugrožava i jačanje uloge izvođača. Naime, promjena zakonodavstva iz 1954. godine omogućuje da i izvođačke tvrtke osnivaju vlastite projektantske urede te se na državnoj razini javlja intencija da izvođači kontroliraju proces stanogradnje od same izrade arhitektonskih i urbanističkih rješenja do realizacije.⁹

S jedne strane uklapanje u diktat standardizacije za arhitekta znači odustajanje od određenih autonomnih alata vlastite discipline te, u nekoj mjeri, odricanje od umjetničke ambicije. S druge strane, zanemarivanje društvenih zahtjeva u obliku standardizacije, industrijalizacije i racionalizacije koje će dovesti do jeftine masovne izgradnje znači marginalizaciju arhitektonske struke u važnom društvenom pitanju, stanogradnji. Da bi arhitekti zadržali relevantnu društvenu ulogu, evidentno je da se dotadašnji model arhitektonskog djelovanja mora redefinirati.

DISKUSIJA BOMBARDELLI–PERKOVIĆ

Raspravu o potrebi redefiniranja uloge arhitekta u kontekstu novih zahtjeva društva na splitskoj stručnoj sceni inicirao je Lovro Perković u članku „Za racionalniju i socijalniju koncepciju arhitekture” objavljenom u prvom broju stručne publikacije *Urbs*, izdane povodom obilježavanja desetogodišnjice rada Urbanističkog projektnog biroa—Split 1957. godine. U njemu Perković, arhitekt biroa, odbacuje kritike upućene arhitektima da su ranije projektirali „previše luksuzno” i ne prihvaća tendenciju da se bilo kakva vrsta arhitektonske inovativnosti i kreativnosti okarakterizira kao nešto protivno aktualnim ideološkim društvenim postavkama.¹⁰ Pita se znači li prihvaćanje diktata racionalizacije i standardizacije istodobno i potpuno odricanje od arhitektonske kreativnosti i ambicije. I odmah na to pitanje daje niječan odgovor.

⁶ HR-DAST-552, Zapisnik 6. zajedničke sjednice.

⁷

⁸ *Isto.*

⁹

Početakom 1950-ih arhitekti su nakratko imali takvu poziciju u stanogradnji. Naime, zahvaljujući političkom raskidu sa SSSR-om, sovjetskim centralističkim modelom upravljanja i odlučivanja, ukinuti su mnogobrojni normativi, uredbe, raspisi i naputci s pomoću kojih su bile rigidno kontrolirane projektantske odluke, a autorski prosedei gotovo onemogućeni. U prilog arhitektima, od kojih su neki upravo tada realizirali svoja najbolja djela stambene arhitekture, išle su i bolje ekonomske prilike, napredak tehnologija izgradnje i veća dostupnost materijala. Usp.: Matijević Barčot, „Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje”; Matijević Barčot, „Splitska stanogradnja u neposrednom poslijeratnom razdoblju”.

¹⁰

„Uredba o izmjenama i dopunama uredbe o građevinskom projektiranju”, 141–142.

¹¹

Perković, „Za racionalniju i socijalniju koncepciju arhitekture”, 43–44.

¹²

Isto, 44.

¹³

Isto, 45.

¹⁴

Do osnutka Projektnog atelijera za urbanizam i arhitekturu „Arhitekt” i Urbanističkoga projektnog biroa—Split 1953. u Splitu se arhitektonskim projektiranjem bavilo samo Građevinsko-projektno poduzeće Projektant”. Bombardelli je prvi, s pet djelatnika „Projektanta”, iskoristio aktualnu zakonsku mogućnost i osnovao novi biro, „Arhitekt” koji je funkcionirao kao manji biro primarno posvećen arhitektonskom projektiranju, ali i urbanističkom planiranju. Sredinom 1970-ih „Arhitekt” je imao dvadesetak zaposlenika. Urbanistički institut—Centar za područje Dalmacije formiran je pak izdvajanjem od Urbanističkog instituta Hrvatske te preimenovan u Urbanistički projektni biro—Split. Biro se razvio u veliku projektnu organizaciju s više od stotinu stručnjaka raznih profila djelatnih u polju urbanističkog planiranja, arhitektonskog projektiranja i graditeljskog naslijeđa. Matošić, *Pregled arhiva i dokumentacije Urbanističkog zavoda Dalmacije*, 18–42; Matijević Barčot, „Splitska stanogradnja u neposrednom poslijeratnom razdoblju”, 76–78. Uspoređujući tri splitske projektantske organizacije, arhitekt Frano Gotovac primijetio je: „Arhitekt” bijaše jedina čista arhitektonska organizacija u Splitu, što nipošto nije beznačajno s aspekta arhitektonske klime općenito, a pogotovo njenih refleksija na splitske provincijalne prilike. Na primjer, 'Projektant' bijaše konstituiran kao Građevno-projektni zavod s direktorima inženjerima građevinske struke, a tadašnji Urbanistički biro (danas Urbanistički zavod Dalmacije) naslanjao se doduše neoficijelno—na institucije vlasti.” Gotovac, „Neboder—zvonik gorčine”, 194.

¹⁵

Bombardelli, „U obranu arhitekture”; Bombardelli, „U obranu urbanizma”; Šegvić, „U obranu morala kritike urbanizma”.

¹⁶

Bombardelli, „U obranu arhitekture”.

¹⁷

Isto.

¹⁸

U poslijeratnim godinama česte su inicijative u kojima se traže tipska, racionalna i ekonomična rješenja za zadržne domove, kinodvorane, škole, zdravstvene stanice i, dakako, stambene zgrade. Na tom se tragu 1940-ih i 1950-ih godina provode arhitektonski natječaji za seoske kuće u Gradcu, tipske stambene zgrade u Beogradu, tipske montažne stambene zgrade, obiteljske kuće radnika i službenika u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori te za obiteljske kuće u nizu u okviru ljubljanske izložbe *Stan za naše prilike* (1956.). U Splitu su održani i natječaji za tipsku obiteljsku kuću (1956.) i tipske stanove u naselju Sućidar (1965.). Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu*, 63–70, 163–174.

„Ništa nije u arhitekturi vrjednije od kristalno čiste logičnosti rješenja u smislu najkraće rezultante svih stvarnih komponenata iz kojih proizlazi”, piše, razvijajući tezu da arhitekt i dalje mora ostati nositelj stvaralačkog procesa, ali da bi to uspio, kreativnost i inovativnost iz domene oblikovnog treba prebaciti u domenu tehničkog.¹¹ Pri tom, smatra, racionalizacija u stanogradnji ne smije značiti odustajanje od standarda stanovanja koji je do tada bio postignut. Standard stanovanja postignut u prvoj polovici pedesetih godina, dakle, treba zadržati, a pojeftinjenje postići razvijanjem inovativnih projektantskih i tehničkih rješenja u suradnji s industrijom. „Arhitekt se u budućnosti mora potpuno saživiti sa svim fazama građevinske djelatnosti uključujući i tu ekonomsku problematiku”, tako će se *modus operandi* arhitekata približiti „epohi velikih majstora arhitekture, kada je arhitekt bio i graditelj”, zaključuje Perković.¹²

Perkovićev je članak potaknuo Vuku Bombardelli na žestok odgovor pod naslovom „U obranu arhitekture” koji je, između ostalog, bio i Bombardellijeva kritika rada konkurentskog mu Urbanističkog biroa, jedne od tri projektne organizacije u Splitu.¹³ Objavivši tekst u *Slobodnoj Dalmaciji* Bombardelli se obratio cjelokupnoj splitskoj javnosti i potaknuo diskusiju u koju se uključio i arhitekt Neven Šegvić tekstem „U obranu morala kritike urbanizma”. Diskusija je dotaknula niz tada aktualnih pitanja razvoja grada.¹⁴

U članku „U obranu arhitekture” Vuko Bombardelli polemizira na temu stanovanja te oponira Perkovićevoj tezi da se postignuti (površinski) standard stanovanja mora zadržati. „Pogrešno je polaziti od apstraktno određenih normi i standarda stanovanja, pa na toj osnovi ‚planirati’ stambenu izgradnju, jer naše ekonomske mogućnosti neće biti odraz naših predstava kakav treba da je stan, nego će obrnuto, prosjek našeg stambenog standarda proizaći iz naših ekonomsko tehničkih mogućnosti”, piše Bombardelli i nastavlja: „utoliko je [arhitekturu] smatramo više arhitekturom, ukoliko je potpuniji (sveukupniji) odraz naših mogućnosti—nas samih, a bit će nam milija ukoliko je bliža svemu onome poetskom, lijepom i velikom što nalazimo u sebi.”¹⁵

Drugim riječima, Bombardelli smatra da uvriježeno poimanje stambenog standarda treba preispitati kako bi se, u okviru realnih ekonomskih mogućnosti, našlo optimalno rješenje za stambenu krizu. Štoviše, daje naslutiti, upravo tim neprihvatanjem „apstraktnih normi i standarda stanovanja” te propitivanjem i redefiniranjem „predstava kakav treba da je stan” arhitektura će ispuniti svoju istinsku zadaću—stvoriti stanovanje koje će biti autentičniji i vjerodostojniji odraz novog vremena i novog čovjeka.¹⁶ Upravo ova Bombardellijeva misao, sugerira se, leži u podlozi ideje kojom će uskoro započeti razvijati stambeni tip pod nazivom *Ekspertiment–57*.

I Lovro Perković i Vuko Bombardelli uskoro su dobili priliku svoje teze ispitati u praksi i obojica su je vješto iskoristila. Naime, lokalne vlasti u Splitu krajem 1956. godine raspisuju natječaj za arhitektonsko rješenje tipske višekatnice.¹⁷ To nije bio natječaj u formalnom smislu riječi jer nije postojao

ni rok za predaju radova ni ocjenjivački sud. Umjesto žirija, radove je ocjenjivala Komisija za reviziju.¹⁸ Komisija je imala zadatak pronaći najbolje rješenje tipskog projekta koji će se primjenjivati u planiranoj ekstenzivnoj stambenoj izgradnji. Arhitekti iz sva tri splitska projektantska ureda odgovorili su na ovaj poziv.¹⁹ Lovro Perković ponudio je dva tipa URBS-4 i URBS-5, koji su kasnije bili široko primjenjivani na splitskom području. Varijanta Bombardellijeve tipske višekatnice nije, međutim, naišla na pozitivno mišljenje Komisije. Umjesto da poštuje program natječaja i osigura traženih 70 % dvosobnih stanova, Bombardelli je dao prednost jednosobnim stanovima i garsonijerama koji su usto premašili i zadane površinske normative. Primjedba Komisije na predviđenu strukturu stanova, uz naputak da preprojektira stanove, naveli su Bombardellija na radikalnu promjenu projekta tj. inicirali nastanak novog tipa stana nazvanog *Eksperiment-57*.²⁰ Taj projekt više uopće ne odgovara propozicijama natječaja, ali njegov autor više niti ne čeka mišljenje Komisije za reviziju, već se odlučuje za aktivan pristup. Sâm inicira medijsku promociju koja će se pretvoriti u do sada neviđenu kampanju za realizaciju jedne ideje.

EKSPERIMENT-57

Prva vijest o planovima za izgradnju jedne eksperimentalne stambene zgrade izlazi u srpnju 1957. u *Slobodnoj Dalmaciji*. Zgrada bi imala deset stanova u koje bi se ulazilo preko otvorene galerije. Stan bi bio opremljen električnim štednjakom i bojlerom za grijanje vode, strojem za pranje rublja i ugrađenim ormarima, a koštao bi samo 800 000 dinara—oko dva milijuna dinara manje nego što u tom trenutku prosječno koštaju takvi stanovi. Autor rješenja Vuko Bombardelli u članku izjavljuje da je njegov ured, atelijer „Arhitekt”, spreman sâm podignuti zgradu kreditom iz Fonda za kreditiranje stambene izgradnje.²¹

U trenutku kada gotovo cjelokupna javnost, stručna i nestručna, promišlja o problemu kako graditi jeftinije, podatak da Bombardelli može realizirati stan za 800 000 dinara, gotovo triput manje nego što je to do sada bilo moguće, snažno odjekuje u javnosti. Nakon prvog članka slijedi niz novih novinskih napisa koji uključuju izjave arhitekta, izvještaje o napredovanju projekta, opise detalja stana te informacije o brojnim upitima i interesu koji projekt pobuđuje.²² Odjednom se čini kao da svi žele znati što više o tom „stanu za 800.000 dinara”. Bombardelli se služi i oglasnim prostorom te objavljuje oglas u kojem „Arhitekt—projektat atelijer za urbanizam i arhitekturu poziva zainteresirane u suradnju za ekonomičnu izgradnju stanova”.²³ Projekt ubrzo privlači pozornost i izvan lokalnih okvira. Popraćen je člancima i u *Vjesniku*, *Borbi* i *Politici*.

Na krilima afirmativne medijske kampanje i javne podrške građana, Bombardelli, ni više ni manje, predlaže da mu se povjeri cjelokupni gradski godišnji budžet te da njegov biro „Arhitekt” potpuno preuzme stambenu izgradnju u gradu Splitu. Garantira da će povjerenim mu sredstvima u godinu dana izgraditi 1200 stanova, sa svim pratećim sadržajima, a u

četiri godine gotovo u potpunosti riješiti stambeni problem u Splitu.²⁴ Svi ti stanovi bili bi izgrađeni prema tipu E-57. Kako je Bombardelli objašnjavao, tip E-57 može služiti kao tlocrtna osnova dvojne kuće, ali i čitavih urbanističkih kompleksa, pa se primjenom tipskog tlocrta stana u objektima različitog karaktera i veličine neće stvoriti ni urbanistička ni arhitektonska monotonija, već će se dobiti vrlo ugodna urbanistička rješenja.²⁵ (Sl. 2)

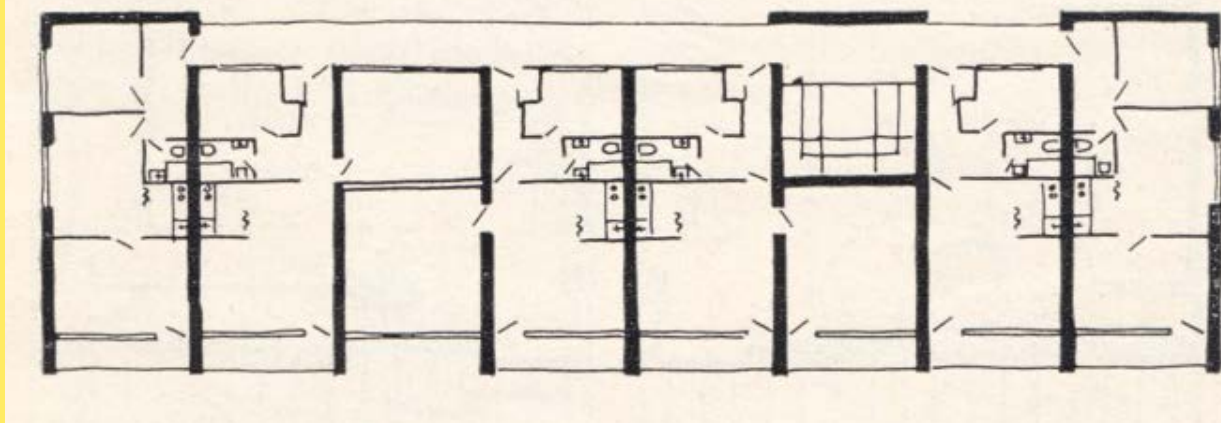
Što nudi E-57 i kako je zapravo Bombardelli uspio tako drastično smanjiti cijenu stana? Za početak, dosljedno je primijenio već poznate metode standardizacije i racionalizacije izgradnje: konstruktivni raspon 4,55 m svagdje je jednak, dva se stana vezuju na jedan mokri čvor, svi su otvori tipski—u cijeloj zgradi ima samo tri tipa prozora i vrata. Galerijski sustav omogućuje nizanje više istih stambenih jedinica na jedno stubište, kao i stvaranje većih stambenih jedinica kombinacijom osnovne jedinice čija je neto površina 36 m².²⁶ (Sl. 3, 4)

No korak dalje koji Bombardelli poduzima u svojoj misiji racionalizacije jest redukcija dotada uvriježenih (u tom trenutku još nepisanih) površinskih standarda na tragu istraživanja egzistencijalnog minimuma koje su arhitekti Novog Frankfurta implementirali u praksu tijekom 1920-ih godina te predstavili na drugom kongresu Međunarodnog kongresa moderne arhitekture (CIAM) 1929. godine.²⁷ Bombardellijeva interpretacija „egzistencijalnog minimuma” (*Existenzminimum*) približava se upravo konceptu minimalnog stanovanja kako ga je razumio član CIAM-a i sudionik kongresa, politički lijevo orijentiran češki umjetnik i teoretičar arhitekture Karel Teige.

U svojoj kanonskoj knjizi *Nejmenši byt (Najmanji stan)* iz 1932. godine Teige na minimalno stanovanje ne gleda kao na površinski reduciranu verziju građanskog stana ili seoske kuće, već kao autentični novi stambeni tip koji kroz modernizaciju svakodnevnog života vodi široj transformaciji društva.²⁸

Moderni način života, prema Teigeu, pretpostavlja redefiniciju tradicionalnoga obiteljskog života i redukciju individualnog u korist kolektivnog. Primjerice, odluku da se u malenom stanu projektira stambena kuhinja Teige smatra najprimitivnijim projektantskim rješenjem. Taj oblik kuhinje, prema njemu, pripada vremenu kada su svi ukućani većinu vremena provodili kod kuće, a žena u tom prostoru radila, čuvala djecu i ukućani se družili, pa je tako kuhinja u pravom smislu riječi bila srce kuće, a ne samo prostor za pripremu jela. Zato je u modernom vremenu, smatra Teige, ulaskom žene na tržište rada i uspostavljanjem jednakosti između muškaraca i žena, glupost projektirati stambenu kuhinju jer ukućani većinu vremena provode izvan kuće, na poslu, u školi, pa se i glavi obroci konzumiraju vani.²⁹ „Zajednički sadržaji, poput menzi, kavana, zalogajnica, klubova prirodni su produžetak malog stana”, piše.³⁰ Stoga predlaže da se površina kuhinje drastično smanji, na tek minimalni prostor za pripremu jela i pranje posuđa. Kao primjere donosi ilustracije kuhinje smještene u nišu skrivenu zavjesom ili čak u ormar koji se

Tipaska osnova etaže sa 6 stanova E-57

Sl. 2 Vuko Bombardelli, *Eksperiment-57*—tipska zgrada sa šest stanova / Fig. 2 Vuko Bombardelli, *Eksperiment-57*—type apartment building with 6 apartments. (*Bilten 4*, Split: Arhitekt, 1960.)

↑

18

Komisija za reviziju projekata djelovala je pri Narodnom odboru kotara Split i revidirala je idejne i glavne projekte. Od 27 članova Komisije samo su tri bili arhitekti. U radu Komisije sudjelovali su i glavni projektant te predstavnici investitora i izvođača. Matijević Barčot, „Splitska stanogradnja u neposrednom poslijeratnom razdoblju”, 90.

19

Programom raspisa tražilo se rješenje stambenog objekta formiranog nizanjem tipskih jedinica u smjeru istok-zapad. Tipaska jedinica imala je dva trosobna ili četverosobna stana na svakom katu orijentirana u smjeru sjever-jug. Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu*, 80–87.

20

Isto, 82–83.

21

„Eksperimentalna stambena zgrada”, 6.

22

Bombardelli, „Isključena svaka obmana u realizaciji projekta”; Dvornik, „Inicijativa koju bi trebalo podržati”; „Trosobni stan za 1.200.000 dinara”.

23

„Projektni atelijer za urbanizam i arhitekturu”.

24

Dvornik, „Inicijativa koju bi trebalo podržati”.

25

Isto.

26

Galerijski sustav komunikacija u stambenim zgradama učestalo se primjenjivao u prvoj polovici 1950-ih godina. U Zagrebu ga u svojim projektima realiziraju arhitekti Božidar Tušek, Drago Galić, Ivan Vitić i Ivo Geršić, a u Splitu Berislav Kalogjera i Petar Mudnić.

27

Arhitekti Novog Frankfurta realizirali su 1920-ih godina impresivan broj socijalnih stanova u u novoplaniranim, modernim naseljima (njem. *Siedlungen*), pri čemu su razvili inovativne metode industrijalizacije i racionalizacije stanogradnje—prefabricirane građevne elemente i funkcionalnu stambenu jedinicu minimalne kvadrature. U tom smislu isti se rješenje *Frankfurtske kuhinje* arhitektice Grethe Schütte-Lihotzky. Ernst May, glavni gradski arhitekt i suosnivač CIAM-a, jedan je od inicijatora drugog kongresa održanog u Frankfurtu s temom „Stan za egzistencijalni minimum”.

28

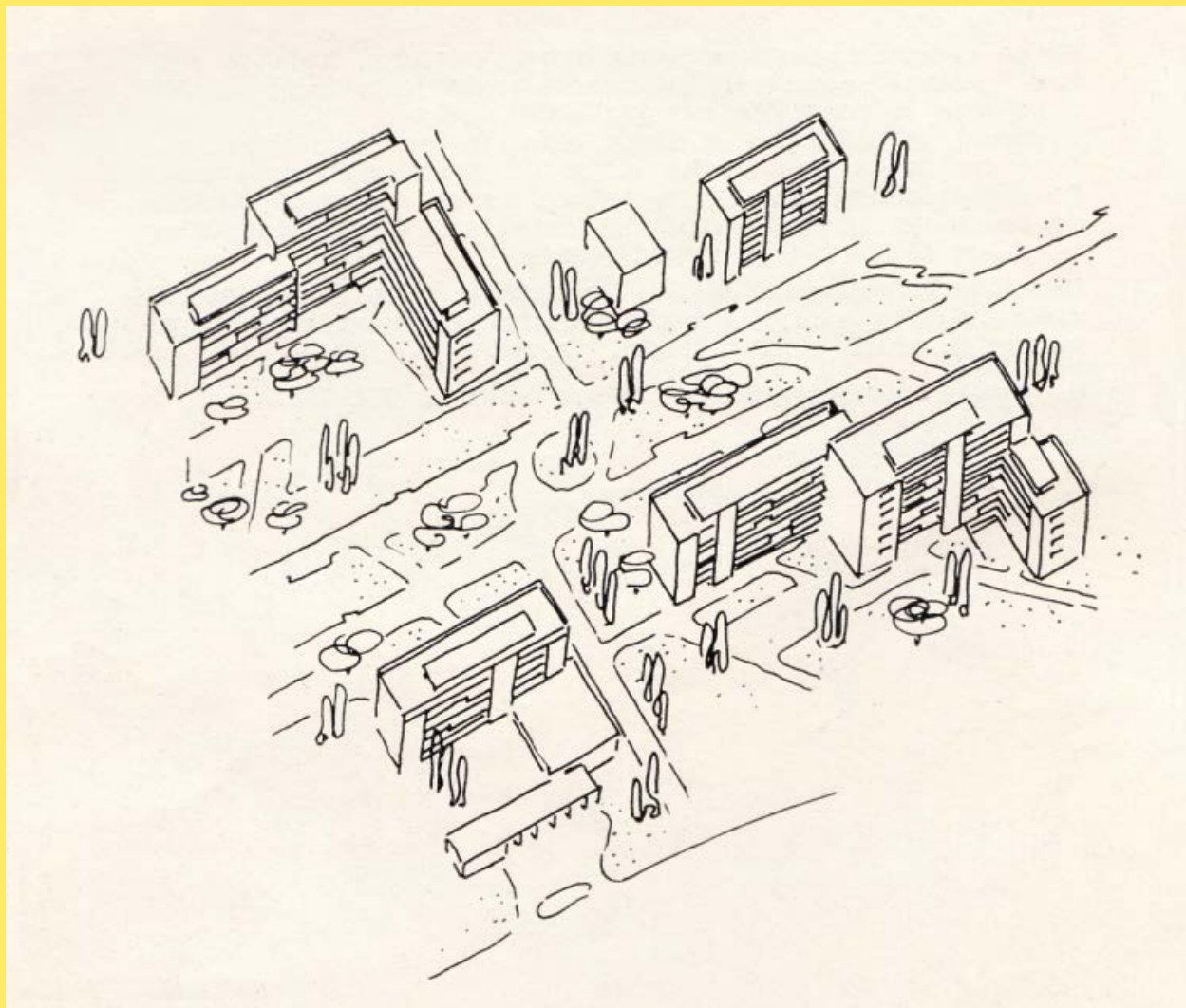
Teige, *The Minimum Dwelling*, 247.

29

Isto, 241–245.

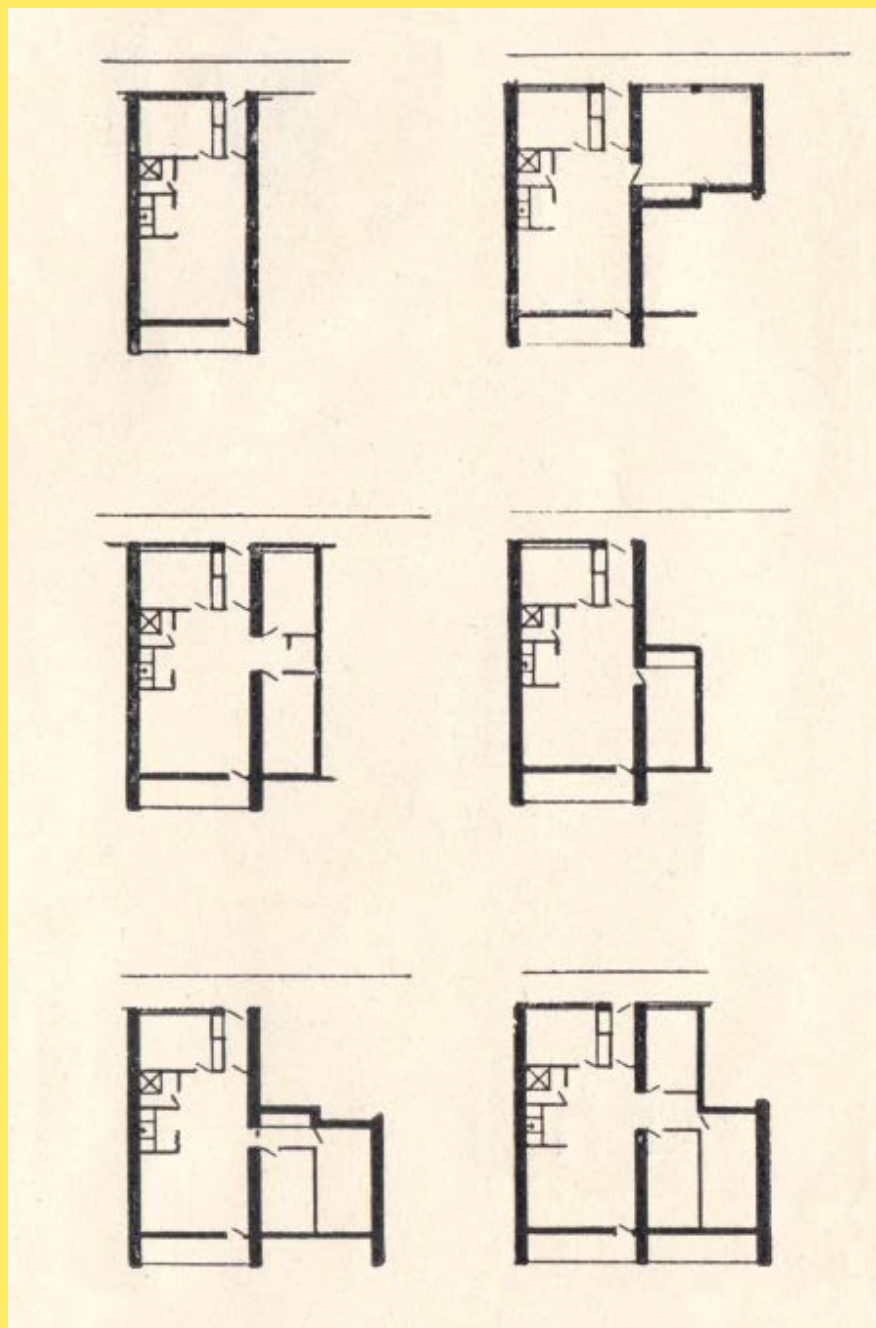
30

Isto, 248 [prevela autorica].

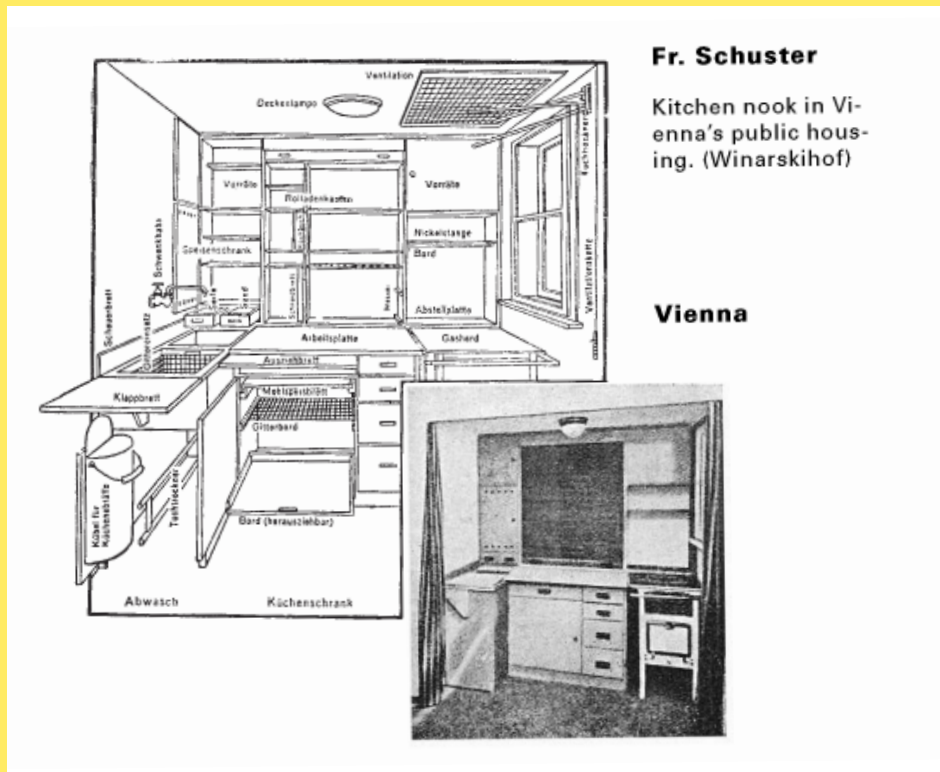
Sl. 3 Vuko Bombardelli, Urbanističko rješenje naselja uz Gajevu ulicu u Splitu, 1957 / Fig. 3 Vuko Bombardelli, Urban design for residential district in Gajeva Street in Split, 1957. (*Bilten 4*. Split: Arhitekt, 1960.)

↑

Sl. 4 Vuko Bombardelli, *Ekspertiment-57*—varijante tipskih stanova / Fig. 4 Vuko Bombardelli, *Ekspertiment-57*—variations of the apartments' types. (*Bilten 2*. Split: Arhitekt, s.a.)

↑

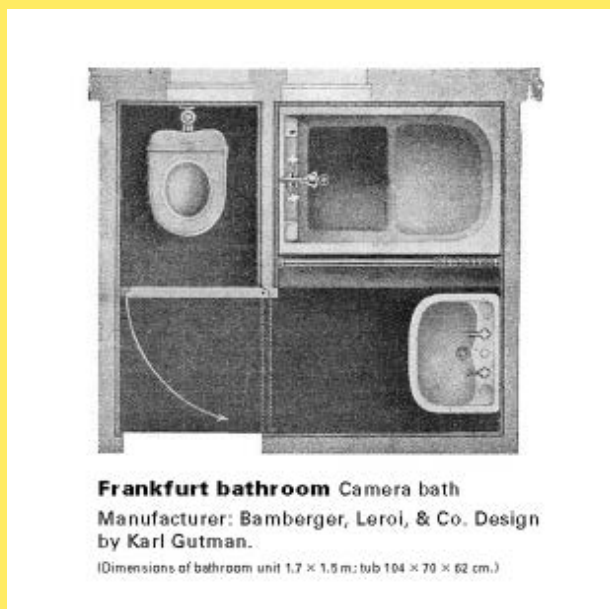
Fr. Schuster

Kitchen nook in Vienna's public housing. (Winarskihof)

Vienna

Sl. 5 Prikaz funkcionalne kuhinje iz knjige Karel Teigea *Nejmenši byt*, 1932. / Fig. 5 Presentation of the functional kitchen published in the Karel Teige's book *Nejmenši byt (Najmanji stan)*, 1932. (Teige, Karel. *The Minimum Dwelling*. Cambridge, MA: The MIT Press, 2002.)

↑

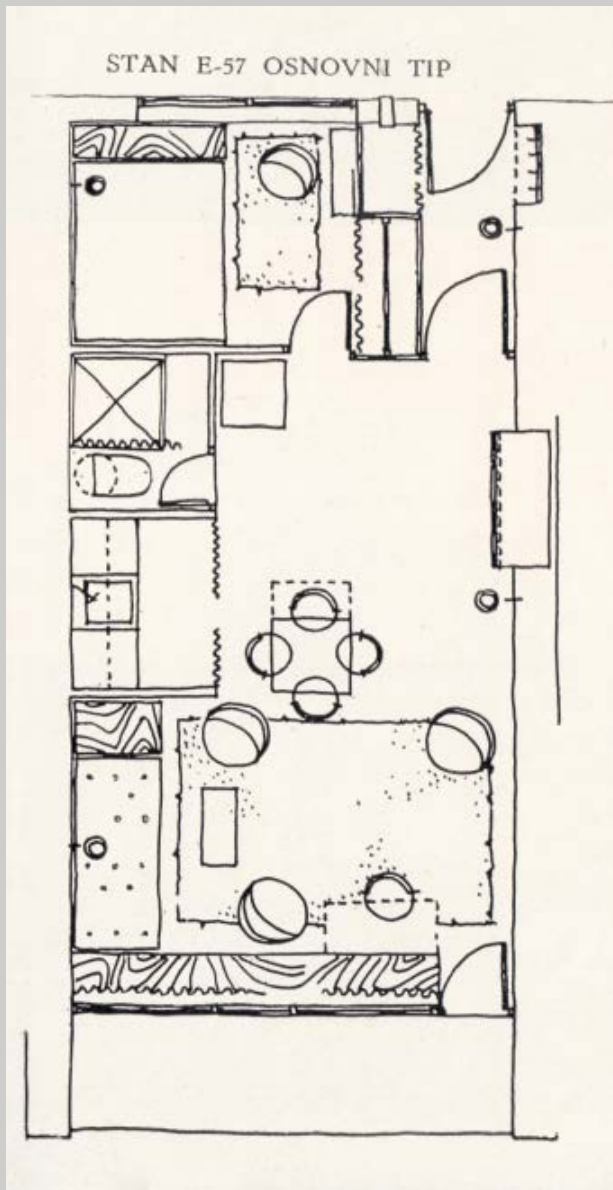
Frankfurt bathroom Camera bath

Manufacturer: Bamberger, Lerol, & Co. Design by Karl Gutman.

(Dimensions of bathroom unit 1.7 × 1.5 m; tub 104 × 70 × 62 cm.)

Sl. 6 Prikaz funkcionalne kupaonice iz knjige Karel Teigea *Nejmenši byt (Najmanji stan)*, 1932. / Fig. 6 Presentation of the functional bathroom published in the Karel Teige's book *Nejmenši byt*, 1932. (Teige, Karel. *The Minimum Dwelling*. Cambridge, MA: The MIT Press, 2002.)

↑

Sl. 7 Vuko Bombardelli, *Ekspertiment-57*—osnovni tip stana / Fig. 5 Vuko Bombardelli, *Ekspertiment-57*—basic apartment type. (*Bilten* 3. Split: Arhitekt, 1958.).

↑

31

Isto, 243–244.

32

Isto [prevela autorica].

33

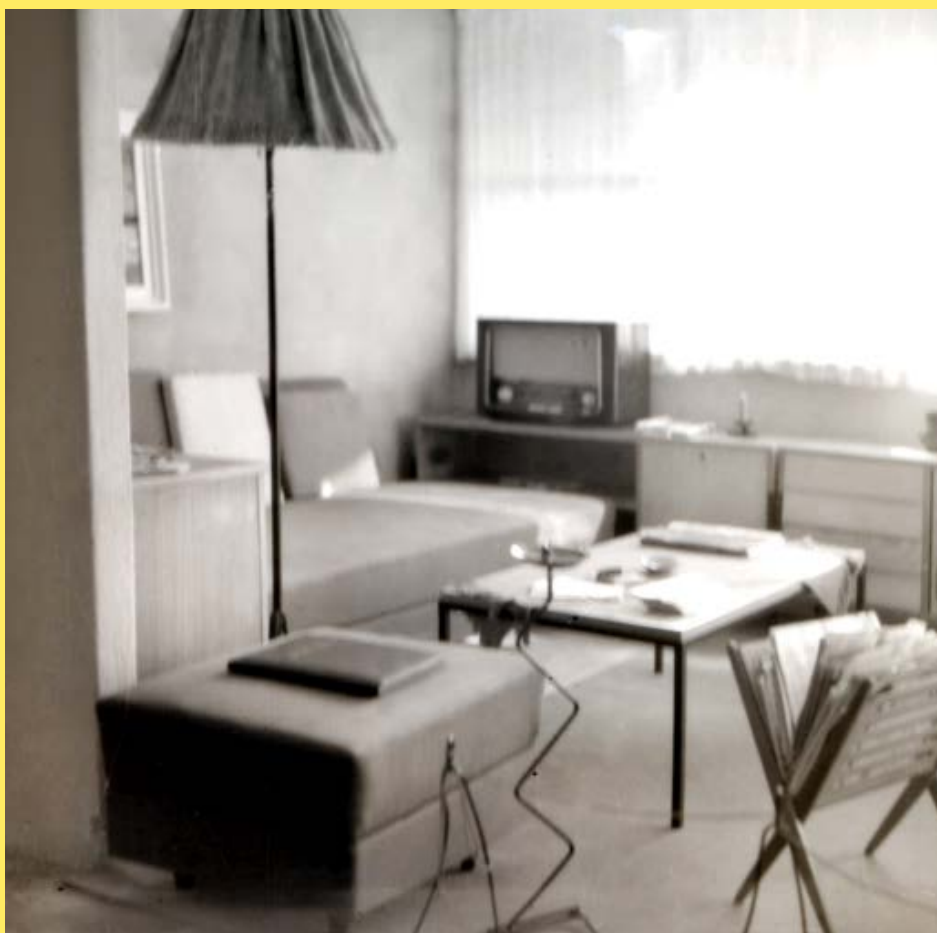
U međuratnom razdoblju uspostavljene su vrlo snažne intelektualne veze Splita i Praga preko splitskih arhitekata školovanih u Pragu te je već po objavi Teigeova knjiga u splitskim arhitektonskim krugovima bila vrlo dobro poznata, a neki su je arhitekti (Lovre Perković, Budimir Pervan) posjedovali u svojim bibliotekama. Stoga se može pretpostaviti da je i Vuko Bombardelli kroz te kontakte bio upoznat s Teigeovim radom. Ipak, s obzirom na to da se Bombardelli u svojim publiciranim tekstovima nije referirao na Teigea, a, nažalost, ni arhiva ni biblioteka ureda „Arhitekt” nisu sačuvane, danas to nije moguće nedvojbeno utvrditi.

lako može zatvoriti i tako sakriti od pogleda ukućana.³¹ (Sl. 5) Teige također predlaže i redukciju površine kupaonice, koja je najskuplji dio stana. (Sl. 6) Osim organizacije prostorija stana, Teige problematizira i važnost mehaničkih pomagala u svakodnevnom održavanju kućanstva: „Nerealno je očekivati da će proletarijat ikad moći angažirati vanjsku pomoć za kuhanje, čišćenje i tako dalje. Odsutnost posluge poziva na maksimalnu mehanizaciju svih funkcija održavanja stana”,³² piše, anticipirajući implikacije koje će tehnologija imati na ljudsku svakodnevnicu, što će 1948. godine i Teigeov suvremenik, dugogodišnji tajnik CIAM-a Siegfried Giedion, problematizirati u svojoj knjizi *Mechanistaion takes command*.

Vuko Bombardelli s Karelom Teigeom dijelio je lijeva politička uvjerenja, a vrlo je vjerojatno bio upoznat i s njegovim radom. K tome, sučeljavanje Bombardellijeva tipa E-57 sa strategijom koju sugerira Teige u svojoj knjizi pokazuje zanimljivu analogiju.³³ Naime, tražeći autentični odgovor na poslijeratni društveni kontekst, Bombardelli u tipu E-57 smanjuje površine spavaćih soba, kuhinje i kupaonice, dok, naspram toj redukciji površina, za druženje i dokolicu ostavlja relativno velik dnevni boravak spojen s prostorom za blagovanje i lođom koja se proteže cijelom južnom dužinom stana. (Sl. 7)

Minimalizacija površine iziskuje maksimalnu utilizaciju, odnosno promjenu životne svakodnevne stanara. Spavaća soba koju Bombardelli naziva „spavaonicom” ima površinu od sedam do maksimalnih deset četvornih metara jer služi samo za spavanje pa joj ne treba ništa do kreveta i ugrađenog ormara. Spremanje obroka pretvoreno je u brzi „laboratorijski” proces u maksimalno funkcionalnoj i najsvremenije opremljenoj umjetno ventiliranoj niši minimalnih dimenzija. Kuhinja niša, predstavljena u tisku kao „laboratorijska”, lako se skriva od pogleda ukućana povlačenjem zavjese. (Sl. 8) Higijenske navike također se moraju mijenjati. Nema više vremena za kupanje u kadi kojem prethodi dugo zagrijavanje vode na peći na drva. Novi stan ima bojler i mjesta tek za tuš-kadu u malenoj kupaonici. K tome Bombardelli, svjestan da će građani s obzirom na uvriježene ideje o stanovanju teško prihvatiti novi životni i stambeni standard, smanjenje komoditeta kompenzira tehnološkom opremom koja se tako upisuje u anatomiju stana, postaje njegov neodvojivi dio. Stoga je u gotovo svim člancima naglašavano da će stan biti opremljen automatskim bojlerom, električnim štednjakom, strojem za pranje rublja, kuhinjskom napom, a u cijenu stana ulazila su čak i rasvjetna tijela. S obzirom na to da tada na tržištu nije postojao izbor namještaja prilagođenog novim standardima—dimenzijama prostora, za E-57 bio je posebno dizajniran i namještaj, a trebao ga je serijski proizvoditi beogradski „Novi dom”. (Sl. 9) Bombardelli, upravo na tragu Teigeova minimalnog stana, ne nudi samo rješenje stambenog problema, već nudi i jedno drugačije, novo i moderno stanovanje koje zahtijeva i promjenu načina života.

Bombardellijeva projektantska strategija, uz dodatni intenzivni angažman da svoje rješenje približi i prezentira javnosti, dovela je u konačnici i do važne političke podrške. Vladimir Bakarić, tadašnji predsjednik Centralnog komiteta

Sl. 8,9 Vuko Bombardelli, Izložba/predstavljanje opremljenog stana u zgradi u Gajevoj ulici u Splitu, 1958. FGAG, foto: nepoznati autor / Fig. 8,9 Vuko Bombardelli, Exhibition/public presentation of the furnished apartment in the building in the Gajeva Street in Split, 1958. FGAG, photo: unknown author

← ↑

Saveza komunista Hrvatske, tako Bombardellijev E-57 spominje u svojem izlaganju na četvrtom kongresu Saveza komunista Hrvatske 1959. godine navodeći ga kao primjer koji treba slijediti, što za arhitekta svakako predstavlja veliko priznanje.³⁴ U izlaganju Bakarić kao potencijal Bombardellijeva E-57 prepoznaje transformaciju stambene kulture korisnika te posebno ističe važnost tehnološke opreme stana kao obol razvoju nacionalne industrije.³⁵

REALIZACIJE I KRITIKE

Na ranije spomenutom natječaju za tipske višekatnice, od svih je rješenja koji su dobili pozitivno mišljenje Komisije za reviziju Savjet za stambenu izgradnju za potencijalnu realizaciju odabrao četiri: rješenje autora Berislava Lukšića, tip URBS-1 autora Josipa Vojnovića te Perkovićeve tipove URBS-4 i URBS-5. Iako su zahvaljujući promociji postojali pritisci javnosti da se i Bombardellijev E-57 uzme u obzir, Savjet je prvotno to odbio s objašnjenjem da je površinski ispod republičkih normativa te da ne udovoljava propisima o definiciji stana.³⁶

Lokalni stručni krugovi ostali su suzdržani u komentarima *Eksperimenta-57*. Kritičari svoje argumente, međutim, nisu iznijeli u javnim medijima; polemike su se vodile u prostorijama splitskog Društva arhitekata, na sastancima Društva inženjera i tehničara, iza vrata sjednica Savjeta za stambenu izgradnju i na sastancima Komisije za reviziju projekata. Tu i tamo u *Slobodnoj Dalmaciji* bilo bi objavljeno i poneko drugo rješenje tipske višekatnice, poput prijedloga Građevinsko-projektne poduzeća „Projektant” koji se predstavlja kao „normalan stan za 1,400.000 dinara”, što je trebalo biti pandan Bombardellijevom eksperimentalnom stanu za 800 000 dinara.³⁷

No Bombardelli se i s kritičarima obračunao javno. U tisku se s podsmjehom osvrće na kritike poput one da „galerijski sistem nije dobar jer će se na njemu djeca voziti tritonetima i uznemiravati stanare”. Gradska je vlast u lokalnim novinama također izložena kritici jer se „nitko od predstavnika NO-a [Narodnog odbora, op. a.] nije ozbiljnije zainteresirao za ovu pohvalnu i korisnu inicijativu”.³⁸ Pod takvim pritiskom javnosti, unatoč skepsi i otporu stručnjaka, Komisija za reviziju na kraju odobrava prvo idejni pa glavni projekt; Savjet za stambene poslove nakon četverosatne diskusije ipak odlučuje da se od Bombardellija naruči projekt za zgradu s trideset stanova (koja će se graditi tek ako licitacija nakon završene dokumentacije pokaže da će cijena uistinu biti onakva kakvu Bombardelli predviđa); a Komisija za lokacije „ne ulazeći u diskusiju o tome kakve su to zgrade” odobrava lokaciju za izgradnju u Gajevoj ulici u naselju Spinut, nedaleko od gradskog centra.³⁹

Narudžbe su Bombardelliju odjednom počele pristizati sa svih strana: za Šibenik se izrađuju projekti za šest nebodera koji će imati dvanaest katova, „Jugovinil” naručuje projekt zgrade u Kaštel Sućurcu, a mnoga druga poduzeća naručuju projekte zgrada koje bi se trebale graditi u Banjoj Luci, Mostaru, Bugojnu, Sarajevu...⁴⁰

Sl. 10 Vuko Bombardelli, Stambene zgrade E-57 u Gajevoj ulici u Splitu, 1959. FGAG, foto: nepoznati autor / Fig. 10 Vuko Bombardelli, Apartment buildings E-57 in Gajeva Street in Split, 1959. FGAG, photo: unknown author

↑

34

„[...] spomenuo sam već splitski pokušaj arhitekta Bombardellija da pristupi problemu na prilično nov način. On je snizio radikalno cijenu koštanja, a otvorio vrata industriji u nov stan. Standard stana je malo snižen prema novoizgrađenim stanovima u proteklom periodu, a i tu ne kod svih, a neusporedivo je viši od našeg prosječnog stana. Traži od stanara viši kulturni nivo (ali ga na taj nivo i upućuje).“ Bakarić, *Unutrašnji razvoj i zadaci komunista*, 15.

35

„U nastojanju da pojeftini izgradnju stanova, a da to pojeftinjenje ide što manje na štetu standarda, splitski je biro arhitekta Bombardellija bitno smanjio cijenu koštanja stana, ali je uveo u stan električnih instalacija ukupnog kapaciteta 10 kW, s proračunom potrošnje u srednjem pogonu od oko 5 kW, što je nezamislivo povećanje prema predratnom standardu, a vanredno mijenja način izgradnje stanova i traži bitnu preorijentaciju industrije građenja kuća.“ *Isto*, 11–12.

36

Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu*, 85.

37

„Normalan stan za 1,400,000 dinara“.

38

Dvornik, „Inicijativa koju bi trebalo podržati“.

39

FGAG-ZP-SU, Zapisnik sastanka Komisije.

40

„Odobren ‚Arhitektov‘ E-57“.

41

„Izložba E-57“.

42

Sve navedene ulice imale su ista imena i prije Domovinskog rata osim Gundulićeve, tada Radničkog šetališta. Nakon izgradnje „Pomgradova“ nebodera na njegovu najvišem katu bio je smješten ured „Arhitekta“.

43

„Sa izložbe Eksperimenat-57“.

44

„Da li je E-57 ispunio očekivanja“.

45

„Kuća i njeni stanari“.

Krajem travnja 1958. u Splitu u Gajevoj ulici počinje izgradnja prvog objekta tipa *Eksperiment–57*. U izgradnju investira desetak gradskih poduzeća, a uz vlastito učešće koriste kredit Fonda za kreditiranje stambene izgradnje. Među investitorima je i Projektni atelijer „Arhitekt“, koji financira jedan stan u toj prvoj zgradi. Radove izvodi „Tehnogradnja“, a iako je cijena osnovnog stana (za tri osobe) bila nešto viša od promovirane (iznosila je 838 000 dinara), još uvijek je to do tada, a i poslije, bio najjeftiniji stan na tržištu.⁴¹ (Sl. 10)

Nakon što je prvi objekt tipa E-57 u Gajevoj ulici bio realiziran, Zavod za stambenu izgradnju od Bombardellija naručuje još četiri objekta na istoj lokaciji, a kasnije i još dva u naselju Bol, uz Mažuranićevo šetalište. Bombardellijeva teza da je tipska osnova E-57 prilagodljiva za različite stambene tipologije potvrđuje se interpolacijom u blok u Ulici fra. Bone Razmilovića, a E-57 je upotrijebljen i kao tlocrtna osnova prvog splitskog nebodera koji je Bombardelli projektirao za radnike poduzeća „Pomgrad“ u Gundulićevoj ulici.⁴² (Sl. 11, 12) Izvan Splita stambeni objekti prema tipu E-57 realizirani su u Kaštel Sućurcu, Kaštel Gomilici, Mostaru, Čapljini, Dugom Ratu i Pločama.

Sam proces izgradnje prvih objekata u Gajevoj ulici pažljivo je praćen u javnosti; a da bi zadovoljio znatizelju građana, dok cijela zgrada još nije bila u potpunosti ni završena, Bombardelli oprema i uređuje dva stana te ih kao prototip otvara javnosti na uvid, što je u Splitu prvi put viđena gesta. Građani s oduševljenjem hrle na ovu izložbu i ostavljaju pozitivne komentare u knjizi dojmova.⁴³ Čini se kao da svi žele stanovati u *Eksperimentu–57*.

Ipak, s prvim useljenjima došle su i prve kritike: sobe su bile preuske, nisu mogli stati ormari; kuhinja je bila premalena, nije mogao stati frižider; linoleumski pod u dnevnom boravku puštao je crvenu boju, a zidovi su bili obrađeni tek grubom cementnom žbukom, bez ličenja. Dvije godine nakon useljenja na fasade objekta u Gajevoj vraćene su skele. Vanjski zidovi morali su se sanirati žbukanjem i ličenjem disperzivnim bojama jer je voda kroz zidove prodirala u stanove, vodovodne su cijevi curile, a trebalo je i mijenjati ulazna vrata stanova.⁴⁴ Nakon prvotnog oduševljenja, konačan sud novih stanara možda se najslikovitije sažima u izjavi jednog od njih: „Novi stan me veseli kao kad bi otprilike umjesto starog poderanog odijela dobio novo, ali—konfekcijsko, ono gdje se hlače i kaput mogu dobiti za dva—naest tisuća...“⁴⁵

→

Sl. 11, 12 Vuko Bombardelli, Neboder „Pomgrad” u Gundulićevoj ulici u Splitu, 1962. FGAG, foto: nepoznati autor /
 Fig. 11, 12 “Pomgrad” Tower in Gundulićeva Street in Split, 1962. FGAG, photo: unknown author
 ↑ ←

ZAKLJUČAK

Proklamirana cijena izgradnje zgrade prema stambenom tipu E-57, osim pažljivo razrađenom racionalizacijom i standardizacijom elemenata, po svojoj prilici bila postignuta i uštedama na kvaliteti ugrađenih materijala, što će, zbog naknadnih intervencija i popravaka, posljedično povećati inicijalne troškove. Ipak, bez obzira na te nedostatke, u lokalnom kontekstu Splita tip E-57 predstavlja paradigmatički odgovor na društvene potrebe racionalizacije. U širem kontekstu pak Bombardellijev projekt predstavlja jedan od najranijih pokušaja proizvodnje jeftinog stana, preteče sustava poput zagrebačkog JU-60 ili beogradskog IMS-a, u kojima će primjenom prefabrikacije masovna izgradnja tipske stambene jedinice dobiti svoj puni zamah. Međutim—kako ovo istraživanje sugerira—vrijednost *Eksperimenta-57* ne iscrpljuje se u njegovoj elaboriranoj pragmatičnosti i racionalnosti, već taj projekt u sebi sadrži i širu društvenu agendu. Ta se agenda očituje u Bombardellijevoj interpretaciji međuratnoga „egzistencijalnog minimuma” čije se teorijsko uporište može pronaći u promišljanjima Karela Teigea. Naime, u traženju autentičnog odgovora na tada aktualne društvene okolnosti i potrebe Bombardelli se upušta u preispitivanje lokalno uvriježenih površinskih i tlocrtnih odnosa unutar stana te stan pretvara u operativni instrument za društvenu emancipaciju i promjenu stambene kulture.⁴⁶ Na tragu Teigeovih razmišljanja, nova, moderna, stambena kultura koju potencira *Eksperiment-57* pretpostavlja transformaciju tradicionalnog načina života, izmijenjenu uloge žene i važnost kolektivnog naspram individualnog.

Važan i neodvojiv aspekt razvoja projekta E-57 jest medijska promocija koja ga je pratila. Tom promocijom, koju je sam inicirao i potencirao, Bombardelli je proširio dotadašnji *modus* arhitektonskog djelovanja. Preselivši diskurs iz uskoga stručnog kruga u javni medijski prostor, učinio ga je dostupnim svima, što se—kako istraživanje sugerira—pokazalo kao veoma uspješna strategija za realizaciju, i to iz dva razloga. Prvo, javni istupi pribavili su mu snažnu medijsku i političku podršku. Bez te podrške, s obzirom na otpor splitskih stručnih i administrativnih tijela koja su teško prihvaćala odstupanje od uvriježenih standarda, do same realizacije vjerojatno ne bi ni došlo. Drugo, medijska promocija donijela mu je gotovo bezrezervnu podršku građana i budućih stanara, što je posebno intrigantno uzimajući u obzir da je *Eksperiment-57* od njih zahtijevao prihvaćanje radikalno drugačijih stambenih navika, kao i moderne estetike. Objašnjenje za potonje može se pronaći u činjenici da je proces razvoja projekta i prateći stručni diskurs budućim stanarima bio kontinuirano dostupan u dnevnim tiskovinama, pa su tako prateći novinske napise (koji su na trenutke u Bombardellijevim obračunima s neistomišljenicima dobivali i senzacionalističku notu) razumijevali i posljedično prihvaćali modernu stambenu kulturu koju je nudio projekt E-57.

Tako je Bombardelli svojim „eksperimentom” ne samo ispunio inherentnu zadaću arhitekture da bude autentični odraz vremena i odgovor na stvarne društvene potrebe nego je iskoristio i njezin permanentno prisutni potencijal da aktivno oblikuje i transformira društvenu stvarnost.

•

46

Tlocrt E-57, međutim, pokazao se i vrlo fleksibilnim zahvaljujući upotrebi isključivo pregradnih—nenosivih zidova u unutrašnjoj organizaciji stanova. Stanovi se i danas vrlo uspješno koriste budući da ih stanari mogu jednostavno prilagoditi individualnim potrebama.

47

Tada je vladalo opće mišljenje da prosječni stanar teško prihvaća modernu estetiku, o čemu piše i Duško Kečkemet: „Ali dok se čovjek od suvremenog slikarstva ili kiparstva može barem donekle izolirati ne posjećujući izložbe, ne čitajući knjige itd., ne može se ni na koji način odvojiti od suvremene arhitekture jer je prisiljen gledati je svaki dan, ili eventualno stanovati u njoj. Stoga osnovna estetska naobrazba na tom polju umjetnosti postaje važan društveni problem, jer je paradoksalno da ljudi stanuju u zgradama koje im se ne sviđaju i koje su im u suštini neshvatljive...” Kečkemet, „Suvremena arhitektura u Splitu”.

POPIS LITERATURE / BIBLIOGRAPHY

_____. „Arhitekt” 1953–1973 projektni atelijer za urbanizam i arhitekturu—Split, katalog radova. Split: Arhitekt, 1973.

Bakarić, Vladimir. *Unutrašnji razvoj i zadaci komunista*. Zagreb: Naprijed, 1959.

Baylon, Mate. „Konkurs za izradu idejnih skica tipskih stambenih zgrada u Beogradu”. *Arhitektura* 1, br. 1–2 (1947): 33–45.

_____. *Bilten* 2. Split: Arhitekt, s. a.

_____. *Bilten* 3. Split: Arhitekt, 1958.

_____. *Bilten* 4. Split: Arhitekt, 1960.

Blagojević, Ljiljana, Milinković, Marija. „The Beauty of Production: Module and Its Social Significance”. *Architectural Research Quarterly* 17, br. 3–4 (2013): 253–268.

Bombardelli, Vuko. „Isključena svaka obmana u realizaciji projekta”, intervju. *Slobodna Dalmacija*, 9. listopada 1957., 6.

Bombardelli, Vuko. „U obranu arhitekture”. *Slobodna Dalmacija*, 30. prosinca 1957., 2.

Bombardelli, Vuko. „U obranu urbanizma”. *Slobodna Dalmacija*, 7. prosinca 1957., 2.

_____. „Da li je E–57 ispunio očekivanja?”. *Slobodna Dalmacija*, 7. ožujka 1963., 6.

Dvornik, P. „Inicijativa koju bi trebalo podržati: Stan za 800,000 dinara”. *Slobodna Dalmacija*, 7. listopada 1957.

_____. „Eksperimentalna stambena zgrada”. *Slobodna Dalmacija*, 31. srpnja 1957., 6.

_____. „Izložba E–57”. *Slobodna Dalmacija*, 19. studenoga 1958., 6.

_____. „Kako rješavati stambeno pitanje”. *Slobodna Dalmacija*, 13. svibnja 1956., 12.

Kečkemet, Duško. „Suvremena arhitektura u Splitu”. *Slobodna Dalmacija*, 6. veljače 1960.

Korenčić, Mirko. *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1979.

_____. „Kuća i njeni stanari: Imamo ključ...”. *Slobodna Dalmacija*, 18. studenoga 1961., 6.

Gotovac, Frane. „Neboder—zvonik gorčine”, 194–195. U: *Frano Gotovac: Izazov Prostora*, ur. Miće Gamulin, Robert Plejčić. Split: PB Konstruktor, 1995.

Matijević Barčot, Sanja. „Splitska stanogradnja u neposrednom poslijeratnom razdoblju (1945.–1951.)”. *Prostor* 27, br. 1(57) (2019): 64–77.

Matijević Barčot, Sanja. „Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje na arhitekturu Splita 1945.–1968.”. Doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.

Matošić, Dragutin. *Pregled arhiva i dokumentacije Urbanističkog zavoda Dalmacije—Split (URBS) 1947–2008*. Split: Državni arhiv, Grad Split, Društvo arhitekata Splita, Sveučilište u Splitu, Fakultet građevinarstva, 2012.

_____. „Normalan stan za 1,400,000 dinara: „Projektant” izradio nacрте za dva tipa ekonomičnih stanova”, *Slobodna Dalmacija*, 17. veljače 1958., 6.

_____. „Odobren „Arhitektov’ E–57”. *Slobodna Dalmacija*, 6. veljače 1958., 6.

Perković, Lovro. „Za racionalniju i socijalniju koncepciju arhitekture”. *Urbs* 1, br. 1 (1957): 43–45.

_____. „Projektni atelijer za urbanizam i arhitekturu Arhitekt” [novinski oglas]. *Slobodna Dalmacija*, 28. listopada 1957., 6.

_____. *Racionalizacija stambene izgradnje*. s. l.: Stalna konferencija gradova, 1958. [zbirka materijala s međugradskog savjetovanja održanog u Osijeku 4. i 5. ožujka 1958.].

_____. „Rezolucija savjetovanja arhitekata Jugoslavije”. *Čovjek i prostor* 1, br. 21 (1954): 1.

_____. „Sa izložbe Eksperimat–57: Jeftin, praktičan...”. *Slobodna Dalmacija*, 4. prosinca 1958., 6.

_____. „Uredba o izmjenama i dopunama uredbe o građevinskom projektiranju”. *Službeni list FNRJ* 10, br. 6 (1954).

_____. „Stambeni problem u našem gradu”. *Slobodna Dalmacija*, 17. veljače 1953., 5.

Šegvić, Neven. „U obranu morala kritike urbanizma”. *Slobodna Dalmacija*, 14. prosinca 1957., 2.

Teige, Karel. *The Minimum Dwelling*. Prijevod: Eric Dluhosch. Cambridge, MA: The MIT Press, 2002. [1932.]

_____. „Trosobni stan za 1,200.000 dinara”. *Slobodna Dalmacija*, 17. listopada 1957., 6.

Tušek, Darovan. *Arhitektonski natječaji u Splitu 1945–1995*. Split: Društvo arhitekata Splita, Građevinski fakultet Sveučilišta u Splitu, 1996.

Tušek, Darovan. *Leksikon splitske moderne arhitekture*. Split: Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu, 2018.

_____. „Zaključci 1. jugoslavenskog savjetovanja o stambenoj izgradnji i stanovanju u gradovima”. *Čovjek i prostor*, 3, br. 52 (1956): 1.

ARHIVSKI IZVORI / ARCHIVAL MATERIAL

HR-DAST-552 (Državni arhiv u Splitu, Split, fond 552, Narodni odbor općine Split), Zapisnik 6. zajedničke sjednice Narodnog odbora općine Split, 3. lipnja 1956.

FGAG-ZP-SU (Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije, Arhiv znanstvenog projekta „Arhitektura Splita u 20. stoljeću”, fond Savjet za urbanizam), Zapisnik sastanka Komisije za lokacije 17. siječnja 1958.

FGAG-ZP-VB (Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije, Arhiv znanstvenog projekta „Arhitektura Splita u 20. stoljeću”, fond Vuko Bombardelli).